

Shaxsda o‘z-o‘zini boshqarishning psixologik jihatlari

UrDPI “Pedagogika” kafedrasi o‘qituvchisi

Avezova Baxtigul Xolmurotovna

Annotatsiya: Mazkur maqolada shaxsda o‘z-o‘zini boshqarishning jahon psixologiyasida o‘rganilishi, o‘z-o‘zini boshqarishning psixologik jihatlari, o‘z-o‘zini tartibga solish tuzilmasi to‘g‘risidagi ma‘lumotlar bayon qilingan.

Kalit: O‘z - o‘zini anglash, o‘z-o‘zini boshqarish, o‘smir shaxsi, kognitiv va affektiv komponent, o‘z-o‘zini tartibga solish, yetakchi faoliyat

Kirish. Mamlakatimizda yoshlarga oid davlat siyosati sohasida keng ko‘lamli ishlar amalga oshirilmoqda. O‘tgan vaqt ichida yoshlarni har tomonlama qo‘llab-quvvatlash, ularning huquq va qonuniy manfaatlarini himoya qilish, mamlakatimiz istiqboli uchun mas‘uliyatni o‘z zimmasiga olishga qodir, tashabbuskor, shijoatli yoshlarni tarbiyalash borasida alohida tizim yaratildi. Bu esa o‘z navbatida O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev ta‘kidlaganidek, “Bizning asosiy vazifamiz – yoshlarning o‘z salohiyatini namoyon qilishi uchun zarur sharoitlar yaratish, zo‘ravonlik g‘oyasi “virusi” tarqalishining oldini olish” ekanligini ko‘rsatadi.¹

Shu jihatdan yoshlarni har tomonlama qo‘llab quvvatlash jarayonida har bir shaxs o‘z - o‘zini anglashi va har qanday holatda o‘zini boshqarishni bilishi muhim ahamiyat kasb etadi, jamiyatda har bir shaxsni rivojlanib borgani sayin uning ijtimoiy muhitda tutgan mavqei ham o‘zgarib boradi. Shaxs o‘z mavqeiga moslashib, uni chuqur anglab borar ekan, uning bilimlari va faoliyati ham ijtimoiylashib boradi. Shu nuqtai nazardan kelib chiqib, shaxsni o‘ziga xos xususiyatlari tashqi muhit ta‘sirida namoyon bo‘lib borishi bilan bir qatorda, o‘zining yangi-yangi xususiyatlarini, qirralarini ko‘rsatishga imkon yaratiladi. Shaxsning jamiyatda odamlar orasidagi xulqi va o‘zini tutishi sabablarini o‘rganish tarbiyaviy ahamiyatga ega bo‘lgan narsa bo‘lib, masalani yoritishning ikki jihati farqlanadi:

¹ O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning BMT Bosh Assambleyasining 72-sessiyasidagi nutqidan 2017 yil 20 sentabr.

a) ichki sabablar, ya'ni xatti-harakat egasining sub'ektiv psixologik xususiyatlari nazarda tutiladi (motivlar, ehtiyojlar, maqsadlar, mo'ljallar, istaklar, qiziqishlar va hokazolar);

b) tashqi sabablar - faoliyatning tashqi shart-sharoitlari va holatlari. Ya'ni, bular ayni konkret holatlarni kelib chiqishiga sabab bo'ladigan tashqi stimullardir.

Jahon psixologiyasida shaxsning kamoloti, uning rivojlanishi to'g'risida xilma-xil nazariyalar yaratilgan bo'lib, tadqiqotchilar inson shaxsini o'rganishda turlicha pozitsiyada turadilar va muammo mohiyatini yoritishda o'ziga xos yondashishga egadirlar. Shaxsning o'z - o'zini boshqaruvi quyidagilarni o'z ichiga qamrab oladi:

- sub'ekt tomonidan amalga oshirilayotgan erkin faollik xarakterlarini anglash va ularni maqsadga muvofiq boshqarish;

-alohida faoliyat xarakterlarining ob'ektiv predmetli, ratsional-mantiqiy asoslarni, shaxsiy-qadrli asosini aniqlash;

- faoliyat xarakterlarining o'zaro bog'lanishini aniqlash va ularni o'zining asosiy shaxsiy ehtiyoj va qadriyatlarning, maqsad va fikrlarning butun tizimi kontekstiga, hamda o'z - o'zini anglash mohiyatiga moslashtirish kabi qobiliyatlarini aks ettiradi.

Mavzuga doir adabiyotlar tahlili . Shaxsda o'zini-o'zi nazorat qilish muammosi xorij psixologlaridan M.I.Bornishevskiy, V.V.Davodov, L.B.Itelson, A.N.Leontev, I.N.Margamen, A.K.Markova, V.I.Straxov, A.Ya.Savchenko, D.B.Elkonin, T.I.Gavalova, A.I.Lipkina, K.A.Maltseva, G.A.Sabieva, A.K.Serdyuk, S.P.Tihenko, P.Ya.Galperin, A.V.Zaxarov, V.G.Romanko, N.I.Kuvshinov va boshqalar tomonidan keng doirada tadqiq qilingan.

Shaxs o'z o'zini boshqarishi muammosini tadqiq etishda rus va sobiq ittifoq psixologlari o'zlarining munosib hissalarini qo'shganlar, jumladan, K.D.Ushinskiy, I.M.Sechenov, I.P.Pavlov, V.M.Bexterev, A.F.Lazurskiy, V.M.Myasishchev, A.A.Uxtomskiy, L.S.Vigotskiy, S.L.Rubinshteyn, A.N.Leontev, P.M.Yakobson va boshqalar izlanishlarida ushbu masala yuzasidan tadqiqot olib borib fan psixologiyasini rivojlanishiga katta xissa qo'shganlar.

O'z - o'zini boshqarishni tadqiq qilish bilan birga olimlar avvalo uni shaxsning o'z - o'zini anglash bilan bog'liqligi g'oyasini ilgari surishgan. Psixologiya fanida o'zini o'zi anglashning psixologik mohiyatini talqin qilishda ikki xil qarash, yondashish vujudga kelgan bo'lib, ular o'zaro qiyoslanganda bir-biridan katta farqqa ega. Birinchi yondashuv tavsifiga qaraganda, o'zini o'zi anglash – bu o'z

yoʻnalishini oʻzgartirgan ongning aynan oʻzidir. Shuning uchun u shaxs ongining maxsus koʻrinishidan boshqa narsa emas. Bu keng tarqalgan nazariya L.S.Vigotskiy, A.N.Leontev, Ye.V.Shoroxova, I.B.Chesnakova, V.I.Stolin taʼlimotlarida hamda ularning shogirdlari ilmiy izlanishlarida tadqiq qilib kelingan. Muammoga ikkinchi yondashuvning asoschisi S.L.Rubinshteyn boʻlib, keyinchalik uning shogirdi K.A.Abulxanova-Slavskayaning izlanishlarida rivojlantirildi. S.L.Rubinshteynning fikricha, ong va oʻzini oʻzi anglash jismonan real hamda haq-huquqga ega (yuridik) shaxsga taalluqli xususiyatlardan biri boʻlib, ular uning turmushi va faoliyatini “qurol” sifatida taʼminlab turuvchi ruhiy jarayondir.

Tadqiqot metodologiyasi. Kichik maktab yoshi shaxsning kamolot davri va uning rivojlanishidagi ulkan imkoniyatlar yoshi deb hisoblanadi (L.I.Bojovich, L.S.Vigotskiy, V.V.Davidov, N.I.Nepomnyashchaya, S.L.Rubinshteyn, D.B.Elkonin, va boshq); Shu munosabat bilan, aftidan, oʻz-oʻzini tartibga solish asoslari aynan shu yosh davrida qoʻyilishi kerak. Boshlangʻich maktab yoshining taqlid, taʼsirchanlik, taklifchanlik kabi xususiyatlarini ajratib koʻrsatib, N.S. Leites taʼkidlaganidek, qayd etilgan xususiyatlarning har biri asosan ushbu yoshdagi vakillarda oʻzining ijobiy tomonida namoyon boʻladi. Bu yoshning oʻziga xos oʻziga xosligi, keyingi yosh davrlarida rasm oʻzgarishi mumkin.

Mualliflarning tadqiqotlari (M.I. Borishevskiy, A.K. Osnitskiy, S.D. Samonenko, V.I. Chirkov) oʻsmirlik davrida shaxsiy oʻzini oʻzi boshqarishning shakllanishi yuqori motivatsiya, oʻquv muvaffaqiyati, maktabda umumiy moslashishga yordam beradi, shuningdek, mustaqillik va faollik kabi shaxsiy fazilatlarni rivojlantirish istiqbollarini ochadi.

Bir qator xorijiy mualliflar ham shaxsiy oʻzini oʻzi boshqarishni rivojlantirishning dolzarbligi haqida gapirishadi. Shunday qilib, R. Berns talabaning oʻz-oʻzini anglashini rivojlantirish boʻyicha ish yoʻnalishlaridan biri uning shaxsiyatini tartibga solish imkoniyatlarini amalga oshirishga yordam berishdir, deb hisoblaydi. Gumanistik psixologiya vakillari (A.Maslou, G.Ollport, K.Rojers) insonparvarlik paradigmasi markazida shaxsning oʻzini-oʻzi rivojlantirish gʻoyasini qoʻyadilar. Ushbu gʻoyani hayotda amalga oshirish insonning shaxsiy oʻzini oʻzi boshqarishi tufayli mumkin.

Oʻsmirlik eng koʻp "qiyin" bolalar, "eʼtiborsiz" yoki "oʻrganish va xatti-harakatlarda ogʻish" boʻlgan oʻquvchilarning paydo boʻlishi bilan tavsiflanadi. "Qiyin" oʻspirinlarni tavsiflovchi xususiyatlar qatorida, ushbu muammolar bilan

shugʻullanadigan olimlar, oʻquvchiga mustaqillik, qatʼiyatlilik, tashkilotchilik, oʻzini oʻzi boshqarish va boshqa zarur fazilatlarni namoyon etishga imkon bermaydigan shaxsiy fazilatlarni rivojlantirish va tarbiyalashning etarli darajada emasligi haqida gapirishadi.

Shunday qilib, oʻz-oʻzini tartibga solish oʻsmir shaxsi tarkibida muhim shakllanish boʻlib, unga faoliyatining turli sohalarida yuzaga keladigan qiyinchiliklarni, shuningdek, ichki nizolarni ijobiy hal qilishga imkon beradi.

Psixologlarning maʼlumotlari (V.V. Davidov, Z.I. Kalmikova, N.A. Menchinskaya, S.L. Rubinshtein, U.V. Ulienikova va boshqalar) ongli oʻzini oʻzi boshqarish boshlangʻich maktab oʻquvchisining umumiy oʻrganish qobiliyatining tuzilishida muhim rol oʻynashini koʻrsatadi. Boshlangʻich maktab yoshida oʻz-oʻzini tartibga solish taʼlim faoliyati doirasida koʻrib chiqiladi. V.V Davidovning taʼkidlashicha, taʼlim faoliyatidagi eng muhim narsa - bu insonning oʻziga boʻlgan burilish va oʻz oʻzgarishlari. Bu yoshda yetakchi faoliyat boʻlib, u bevosita tadqiqotchilar eʼtiborini tortadi. Ammo, bizning fikrimizcha, kichik maktab oʻquvchilarida shaxsiy oʻzini oʻzi boshqarishning kelib chiqishi masalasi muhim emas. Tadqiqotning bu jihati, bizning fikrimizcha, rivojlanish va tarbiya psixologiyasi uchun nafaqat dolzarb, balki nisbatan yangidir.

Turli mualliflar (L.I. Bojovich, M.I. Borishevskiy, L.G. Bortnikova, A.I. Visotskiy, Z.I. Karpenko, N.I. Nepomnyashchaya, O.Yu. Osadko, A.E. Pasnichenko, N.L. Rosina, N.G. Filmina, O.G.A. T.I. Shulga va boshqalar.), kichik maktab yoshidagi oʻz-oʻzini tartibga solish va unga bogʻliq masalalarni oʻrganib, ular asosan ushbu taʼlimni sohalaridan birida - qiymat-semantik, faollik, aks ettirishda koʻrib chiqadilar. Shaxsiy oʻzini oʻzi boshqarishning umumlashtirilgan koʻrinishi taqdim etilmaydi. Biz boshlangʻich sinf oʻquvchisining rivojlanish sezgir xususiyatlari uning oʻzini oʻzi boshqarishning turli tomonlarini qamrab olishini payqadik. Uning psixologik tuzilishini, namoyon boʻlishini, potentsialni amalga oshirish shartlarini oʻrganish muhimdir.

Tahlil va natijalar. Yuqoridagilarni umumlashtirib, biz eng dolzarb va muhim, hal etilmagan muammolarni ajratib koʻrsatishimiz mumkin:

- boshlangʻich maktab yoshiga xos boʻlgan shaxsiy oʻzini oʻzi boshqarish tuzilishining psixologik xususiyatlari;

- boshlangʻich maktab oʻquvchilarida shaxsiy oʻzini oʻzi boshqarishning asosiy tarkibiy qismlarini rivojlantirishni taʼminlaydigan psixologik va pedagogik

mexanizmlar;

- boshlang'ich sinf o'quvchilarining ular bilan an'anaviy pedagogik ish sharoitida shaxsiy o'zini o'zi boshqarishning rivojlanish dinamikasi;

- ta'lim faoliyati doirasida kichik maktab o'quvchilarining shaxsiy o'zini o'zi boshqarish imkoniyatlari;

Ushbu jihatlar bo'yicha tadqiqotlarning kamligi tadqiqotimiz maqsadini aniqlash imkonini berdi.

O'z-o'zini tartibga solishni o'rganishning jihatlari xilma-xildir:

- ixtiyoriy darajada tirik organizmning ichki jarayonlarni tartibga solish qobiliyati sifatida qaraladi (I.P.Pavlov, I.M.Sechenov va boshqalar).

- ixtiyoriy darajada, turli faoliyat turlarining tarkibiy tarkibiy qismi sifatida (L.M.Vekker, L.S.Vigotskiy, V.K.Kalin, Yu.A.Mislavskiy, V.I.Selivanov, U.V.Ulienкова va boshqalar).

- ixtiyoriy darajada, shaxsning o'z harakatlari va harakatlarini ixtiyoriy ravishda nazorat qilish qobiliyati (O.A.Konopkin, V.I.Morosanova, A.K.Osnitskiy, S.L.Rubinshteyn va boshqalar).

Tadqiqotning ushbu jihati eng istiqbolli bo'lib, u insonning o'zini o'zi rivojlantirish va o'z-o'zini kashf qilish imkoniyatlari, jarayonlari va shartlarini o'rganishga imkon beradi; sub'ektning hayotini qurishdagi faol, ijodiy rolini ko'rsatish. Ushbu yo'nalishda o'z-o'zini tartibga solishning rivojlanish xususiyatlari yaxshi tushunilmagan. O'z-o'zini tartibga solish sohasidagi ushbu yo'nalish asosida sub'ektiv yondashuv yotadi. Ushbu yondashuvning mohiyati insonni (bola, o'smir, kattalar) uning haqiqiy sub'ektiv fazilatlarida o'rganishga intilishdir. Shaxsning o'z-o'zini rivojlantirish va o'z-o'zini kashf qilish imkoniyatlari, jarayonlari va shartlarini o'rganish, voqelikning turli sohalari bilan munosabatlarni amalga oshirishda, uning hayotini qurishda shaxsning faol, ijodiy rolini ko'rsatish.

Umumiy yo'nalishdan tashqari, biz o'z-o'zini tartibga solishni uning tuzilishi nuqtai nazaridan o'rganishning ikkita yondashuvini topdik:

- tizimli;
- strukturaviy-funksional;

Zamonaviy sharoitda o'z-o'zini tartibga solish yaxlit ob'ekt sifatida qaraladi va shaxs tarkibiga kiradi. Shunday qilib, tadqiqotda E.A. Kabutarning o'zini o'zi boshqarishi tana va shaxs birlikni tashkil etadigan yaxlit tuzilishda hissiylik, faollik va motivatsiyalar bilan birga tizimni shakllantiruvchi xususiyat sifatida ishlaydi.

Tizim M.K.Akimova, O.Yu. Osadko, N.M. Peysahov, V.M. Rusalovning o‘zini o‘zi boshqarishini ko‘rib chiqadi. Ushbu kontseptsiyada psixofiziologik va psixologik mexanizmlarni, ya’ni o‘zini tana, harakatlar va e’tiqodlar darajasida turli tarkibiy qismlar tizimida tashkil etishni birlashtiradi. Hissiy o‘zini o‘zi boshqarishni o‘rganish, L.V. Safonova bu kontseptsiyani intilishlar, aks ettirish va o‘zini o‘zi qadrlashning tizimli birligida, ya’ni motiv, ong va baholash, kognitiv va affektiv komponentlar tizimida ko‘rib chiqadi. Kontseptsiyani o‘rganishning yaxlitligiga uchta jihatning birligi bilan erishiladi: tarkibiy-funksional (intilish, aks ettirish, o‘z-o‘zini hurmat qilish), tarkibiy-mazmun (hissiy tasavvurlar, tajribalar, ifoda) va tizimli-ierarxik (aks ettirish, tushunish, xabardorlik).

O‘z-o‘zini tartibga solish jarayonlarini takomillashtirish darajasi har qanday ixtiyoriy faoliyatning muvaffaqiyati, ishonchliligi, mahsuldorligi va yakuniy natijasini belgilaydi. Bundan tashqari, xulq-atvor va faoliyatning barcha individual xususiyatlari faoliyat sub’ekti tomonidan amalga oshiriladigan o‘zini o‘zi boshqarish jarayonlarining funksional shakllanishi, dinamik va mazmuni xususiyatlari bilan belgilanadi.

Xulosa. Shunday qilib, o‘z-o‘zini tartibga solishni ko‘rib chiqishda ikkita asosiy yondashuv mavjud - yaxlit va tarkibiy-funksional. Yaxlit yondashuv ushbu ta’limning shaxsning umumiy tuzilishidagi o‘rnini belgilaydi, o‘zini o‘zi boshqarishni boshqalarga ta’sir qiluvchi shaxsning ajralmas tarkibiy qismi sifatida belgilaydi. Strukturaviy yondashuv turli darajadagi o‘z-o‘zini tartibga solishning ishlash tizimini belgilaydi. Turli mualliflar o‘z-o‘zini tartibga solish tuzilishining kognitiv, affektiv va tartibga soluvchi tarkibiy qismlarini izchil ravishda aniqlaydilar. Faoliyatni o‘z-o‘zini tartibga solish tuzilmasi batafsil ishlab chiqilgan. Umumiy tuzilma 6 komponentni o‘z ichiga oladi:

- 1) maqsadni belgilash - ko‘plab mualliflar uni asosiy sifatida ta’kidlaydilar,
- 2) vaziyatni o‘z-o‘zini tahlil qilish,
- 3) xatti-harakatni prognoz qilish,
- 4) maqsadga erishish mezonlari tizimini ishlab chiqish,
- 5) natijalarni nazorat qilish va baholash,
- 6) o‘z-o‘zini tartibga solish tizimini tuzatish.

Olimlar "o‘z-o‘zini tartibga solish" tushunchasiga yaqin bo‘lgan shakllanishlarni aniqlaydilar - xatti-harakatlarning o‘zboshimchaligi, ixtiyoriy

tartibga solish. Ushbu shakllanishlarning motivatsion-rag‘batlantirish, ishlash va baholash-natijali aloqa shaklidagi tuzilishi o‘z tuzilishida o‘zini o‘zi boshqarish tizimiga yaqin. Ko‘pgina tadqiqotchilar o‘z-o‘zini tartibga solishning rivojlanish darajalarini aniqlaydilar - individual, shaxsiy, inson darajasida. Insonning o‘zini o‘zi boshqarish tizimini o‘rganish doirasida biz uchun yana bir muhim mavzu - o‘z-o‘zini boshqarish tuzilmasidagi individual farqlar to‘g‘risida gapiriladi.

Shunday qilib, o‘z-o‘zini boshqarish tizimining individual xususiyatlari turli olimlar tomonidan temperamental xususiyatlar, xarakter xususiyatlari va faoliyatdagi muvaffaqiyat darajasi bilan bog‘liqlik shaklida kashf etilgan.

O‘z-o‘zini tartibga solish tizimining individual xususiyatlari boshlang‘ich maktab yoshidagi shaxsiy fazilatlar bilan bog‘liq holda hisobga olinmaydi, bu tadqiqotchi uchun keng imkoniyatlar ochadi.

Turli olimlarning qarashlarida o‘z-o‘zini tartibga solish tizimining tuzilishini nazariy tahlil qilib, quyidagi xulosalar chiqarishimiz mumkin:

O‘z-o‘zini tartibga solish kontseptsiyasi turli xil pozitsiyalardagi turli mualliflar tomonidan taqdim etilgan. Ko‘pgina mualliflar ushbu tizimning ishlashini tana darajasida tan olishadi - bu tartibga solishning individual darajasi yoki ongli o‘zini o‘zi boshqarish. O‘z-o‘zini tartibga solish ixtiyoriy va ixtiyoriy xatti-harakatlar bilan bevosita bog‘liq va shu nuqtai nazardan, o‘z-o‘zini tartibga solish o‘z xatti-harakatlarini boshqarish deb tushuniladi. O‘z-o‘zini tartibga solish birinchi marta aynan shu pozitsiyalardan e‘tiborni tortdi - iroda funktsiyasi sifatida, irodaviy jarayonning o‘zi, ichki va tashqi faoliyatning bog‘lovchi bo‘g‘ini sifatida.

Inson tuzilishidagi o‘z-o‘zini tartibga solishning o‘rnini aniqlab, ko‘plab mualliflar ushbu ta‘limni shaxsiyat tarkibiga kiritadilar. Umumlashtirilgan shaklda o‘z-o‘zini tartibga solish tuzilishi motivatsion-rag‘batlantirish, ishlash va baholash-samarali aloqalarni o‘z ichiga oladi. Tadqiqotchilar o‘z-o‘zini tartibga solish va shaxsiyat o‘rtasidagi bog‘liqlikni ko‘rsatadilar, ammo bu bog‘liqlik tizimli ravishda taqdim etilmaydi. O‘z-o‘zini tartibga solishning individual uslubi ham ajralib turadi, ammo bu uslublarning xususiyatlari tananing ishlashi darajasida taqdim etiladi.

Shunday qilib, shaxsiy o‘zini o‘zi boshqarish tashqi va ichki determinantlarning kombinatsiyasi tufayli ishlaydi. Uning tashqi ko‘rinishi paydo bo‘ldi, yani harakatlar va ishlarda eng dolzarb ehtiyojlar bilan bog‘liqdir. Ammo o‘z-o‘zini tartibga solish zarurati shaxsning umumiy rivojlanish darajasi, xususan, uning yosh xususiyatlari bilan bog‘liq.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Арлычев А. Н. Саморегуляция, деятельность, сознание. СПб., 1992.
2. Выготский С. Собр. соч.: в 6 т. М., 1984. Т. 4.
3. Здравомыслов А.Г. Потребности, интересы, ценности. М., 1986.
4. Ivanov P.U., Zufarova M.E. Umumiy psixologiya. - T.: O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2008, 472 bet.
5. Ильин Е.П. Мотивация и мотивы. СПб.: Издательство «Питер», 2000.
6. Ковалева А.И. Социализация личности: норма и отклонение. М., 1996.
7. Кон И.С. В поисках себя. Личность и ее самосознание. М.: 1984.
8. Конопкин О.А. Психологические механизмы регуляции деятельности. - М., Наука, 1980.
9. Пейсахов Н.М. Психологическая служба в вузах и проблемы самоуправления // Проблемы самоуправления в системе психологической службы вузов. Казань: Изд-во КГУ, 1993.
10. Хьелл Л., Зиглер Д. Теории личности. СПб.: Питер Пресс, 1997.

Research Science and Innovation House

